

STUDIE/STUDIES

Preživší a deti holokaustu na Slovensku v rokoch 1945–1989¹/ Survivors and the Children of the Holocaust in Slovakia in 1945–1989

Peter Salner

Abstrakt

Autor si všima preživších a najmä „deti holokaustu“ v rokoch 1945–1989. V úvode charakterizuje obe skúmané zložky židovskej komunity a definuje použitú metódu výskumu. Jadro práce sa zaoberá židovskou rodinou po holokauste a stratégiami druhej generácie počas komunistickej moci. Analyzuje tiež dôsledky okupácie Československa v auguste 1968 (emigrácia, normalizácia 1970–1989).

Abstract

The author focuses on the survivors and the „children of the Holocaust“ from 1945-1989. He offers characteristics of both studied fractions of the Jewish community, also defining the research methodology employed. The study concentrates on the post-Holocaust Jewish families and the second-generation strategies under the Communist regime. Moreover, the impacts of the occupation of Czechoslovakia after August 1968 (emigration, normalization during 1970–1989) have been analyzed.

Kľúčové slová: Preživší; deti holokaustu; židovská rodina; august 1968; emigrácia; normalizácia 1970–1989.

Key words: Survivors; Children of the Holocaust; Jewish family; August 1968; Emigration; Normalization in 1970–1989.

¹ Štúdia vznikla v rámci projektu APVV 16-0345 „Súčasný obrazy socializmu“ (SOS).

Úvod

Donedávna sa etnologické výskumy židovskej komunity na Slovensku sústreďovali v prvom rade na holokaust a jeho následky. Malo to objektívne dôvody, pretože táto tragédia zásadne zmenila demografickú štruktúru komunity a preživší predstavovali v období komunistickej moci prakticky jediné spojivo so stratenou minulosťou. V dôsledku postupného odchodu tejto generácie sa však záujem etnológov presúva na potomkov preživších, označovaných termínmi „druhá generácia“, prípadne „deti holokaustu“, ktoré chápem ako rovnocenné.

Preživší a deti holokaustu

Preživších („survivors“) tvoria židia,² ktorí prežili holokaust. V prípade Slovenska v rokoch 1938–1945 bolo v dvoch vlnách deportácií zavraždených 105-110 tisíc židov.³ Prežilo teda približne 25 % predvojnového stavu komunity. Z toho počtu časť zvolila v druhej polovici štyridsiatych rokov alebo po auguste 1968 emigráciu, ďalší postupne odchádzajú v dôsledku vysokého veku. Pri analýze tejto generácie využívam najmä výsledky projektu Oral history: Osudy tých, ktorí prežili holokaust. Projekt vznikol z iniciatívy Yale University s cieľom nahráť biografické spomienky preživších. Slovenská časť projektu obsahuje 148 svedectiev. Osobne som sa podieľal na viac než 120 rozhovoroch, pričom na každom z nich sa zúčastnili 2 moderátori. V priebehu tohto výskumu sme zbierali aj informácie o židovskej komunite pred holokaustom a po oslobodení.⁴

² Slovenčina v tomto prípade dovoľuje používať malé (vierovyznanie) alebo veľké (národnosť) začiatkové písmeno. Vo väčšine prípadov volím prvú z týchto možností, pretože pri sčítaní ľudu z rokov 1930, 1991, 2001, 2011 a 2021 sa vždy podstatne viac osôb prihlásilo k židovskému vierovyznaniu než k národnosti.

³ Prvá vlna deportácií sa uskutočnila medzi 25. marcom a 20. októbrom 1942 a postihla 57 628 osôb. Celý proces legitimoval Snem Slovenskej republiky prijatím Ústavného zákona 60/1942 o vysťahovaní Židov a v plnom rozsahu organizovali úrady vojnovkej Slovenskej republiky. Druhú vlnu (september 1944 až marec 1945) realizovali po okupácii Slovenska nemecké orgány. Z tohto obdobia neexistujú zoznamy deportovaných; podľa dostupných údajov zasiahla približne 13 000 osôb. Osobitnú kapitolu predstavujú transporty z územia, ktoré po viedenskej arbitráži (2. novembra 1938) pripadlo Maďarsku, odkiaľ v rokoch 1944–1945 deportovali približne 45 000 židov.

⁴ Dáta z tohto výskumu som zhrnul v monografii SALNER, Peter. *Prežili holokaust*. Bratislava: Veda, 1997 a pracujem s nimi dodnes. Metodológiu, etiku a ekológiu uvedeného výskumu najnovšie podrobne hodnotí práca VRZGULOVÁ, Monika. 25 rokov s metódou oral history na Slovensku. In: VRZGULOVÁ, Monika. (ed.) *Dvojrozhovor. O pamäti, etnológii a meste...* Bratislava: Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV – Marenčin PT, 2020, s. 215–223. V prípade citácií uvádzam v zátvorke pohlavie a vek svedka. Originály svedectiev sú uložené v archíve Nadácie Milana Šimečku. Vzhľadom na citlivú tému a požiadavky časti svedkov volím uvedenú formu anonymizácie.

Druhú generáciu tvoria priami potomkovia preživších, narodení po roku 1945. Holokaust prežili ľudia v rôznom veku, preto sú medzi ich potomkami značné vekové rozdiely a niekedy sa ako rovesníci prelínajú príslušníci druhej a tretej generácie. Deti holokaustu preto nepredstavujú homogénnu skupinu. Z tohto dôvodu sa v príspevku primárne zameriavam na ročníky 1945–1955, ale výnimočne si všímam aj názory a skúsenosti ľudí narodených tesne pred alebo po týchto dátumoch.⁵ V práci využívam aj memoárovú literatúru, emailovú komunikáciu⁶ a vlastné skúsenosti z prostredia, v ktorom sa pohybujem od narodenia.

Termín „deti holokaustu“ zaviedla Helen Epsteinová. Svoje poznatky prezentovala v rovnomennej knihe, ktorá vyšla neskôr v českom preklade.⁷ Skúmala v USA a Kanade, teda v prostredí, v ktorom (na rozdiel od štátov strednej a východnej Európy) holokaust a iné židovské témy tvorili súčasť verejného diskurzu.⁸ Z tohto dôvodu niektoré jej závery považujem za neprenosné. Výsledky výskumu detí holokaustu z Čiech a Slovenska publikovala vo svojej výbornej monografii aj Alena Heitlingerová.⁹ Na Slovensku sa touto problematikou zaoberá etnológ Peter Salner.

⁵ V rokoch 2018–2021 som rámci projektu Súčasné obrazy socializmu (SOS) v Bratislave a Košiciach absolvoval 20 hĺbkových rozhovorov s príslušníkmi tejto skupiny, pre pandémiu Covid-19 menej, než som plánoval. V priebehu výskumu som používal metódu oral history, resp. biografických rozhovorov. Medzi kľúčové témy patrili vedomosti o rodičoch a holokauste, najmä však vnímanie a prežívanie židovskej identity príslušníkmi druhej generácie. Citácie z týchto rozhovorov označujem v zátvorke skratkou SOS, pohlavím a vekom respondenta. Aj v tomto prípade na základe podmienok časti informátorov citáty anonymizujem. Originálne prepisy sa nachádzajú vo Vedeckých zbierkach Ústavu etnológie a sociálnej antropológie SAV, v.v.i., Bratislava.

⁶ Väčšina použitej emailovej komunikácie prebehla v rámci židovskej skupiny Stretnutie/Svetlo. Uvedená skupina vznikla v októbri 2004 a združuje príslušníkov druhej generácie, ktorí pochádzajú zo Slovenska alebo Čiech. Účastníci často reflektovali skúsenosti spojené s emigráciou z vtedajšieho Československa (ale aj dôvody, prečo sa niektorí rozhodli ostať), vnímanie, resp. žitie židovskej identity v rozličných krajinách a politických pomeroch. V podstate od založenia som členom tejto skupiny, mal som teda príležitosť sledovať komunikované témy a názory členov. Vznik skupiny a niektoré aspekty prvých rokov jej existencie si všímam v publikáciách SALNER, Peter. *Budúci rok v Bratislave alebo Stretnutie*. Bratislava: Marenčin PT, 2007 a SALNER, Peter. *Minulý rok v Jeruzaleme*. Bratislava: Marenčin PT, 2010.

⁷ Ide o knihy EPSTEIN, Helen. *Children of the Holocaust: Conversations with Sons and Daughters of Survivors*. Penguin Books, 1998; český EPSTEINOVÁ, Helena. *Deti holokaustu*. Praha: Volvox Globator, 2004.

⁸ Otázky ekológie svedectiev, teda toho, aký vplyv má na výpovede preživších miesto, čas, aj jazyk, v ktorom spomínajú, resp. kontext, v ktorom sa pri výpovedi nachádzajú, si všíma napr. POLLIN-GALAY, Hannah. *Ecologies of Witnessing Language, Place, and Holocaust Testimony*. New Haven and London: Yale University Press, 2018, pp. 1–13, ako aj RICE, Monika. *What! Still Alive?!: Jewish Survivors in Poland and Israel Remember Homecoming (Modern Jewish History)*. Syracuse University Press, 2017.

⁹ HEITLINGEROVÁ, Alena. *Ve stínu holokaustu a komunismu. Čeští a slovenští Židé po roce 1945*. Praha: G+G, 2007.

Pre pochopenie problematiky je dôležité uvedomiť si, že obe skúmané generácie sa nachádzali v odlišnej východiskovej situácii. Mnohí preživší vyrastali v medzivojnovom Československu, kde židovská komunita (vrátane početných ortodoxných veriacich) bola legitímnou zložkou spoločnosti.¹⁰ Po oslobodení časť z nich verila, že sa vrátili do nedávnych majetkových a spoločenských pomerov, iní zas očakávali „spravodlivú revolučnú zmenu“.¹¹ Naproti tomu deti holokaustu v školách, médiách a (z pragmatických dôvodov) často aj v rodine ovplyvňovala komunistická ideológia. Až do začiatku šesťdesiatych rokov 20. storočia mohli iné politické názory, ale aj poznatky o judaizme a židovskej kultúre či histórii získať len „z ilegálnych“ zdrojov. Ich „bodom obratu“ vo vzťahu ku komunistickému režimu a/alebo k židovskej identite a komunite bol rok 1968.

Židovská rodina po holokauste¹²

Preživší po návrate z koncentračných táborov či z rôznych úkrytov obnovili pôvodnú rodinu, alebo v dôsledku smrti manžela/manželky si založili novú rodinnú jednotku. V druhom prípade miešané manželstvá boli v menšine aj z obavy, „...že mi partner raz v zúrivosti vynadá do starých židoviek“.¹³ Endogamii zvolili aj mnohí z tých, ktorí uprednostnili ateizmus či asimiláciu. Okrem obáv z antisemitizmu zo strany okolia i úradov¹⁴ k tomu prispelo aj

¹⁰ Podľa výsledkov sčítania ľudu v roku 1930 sa na Slovensku k židovskému vierovyznaniu prihlásilo 136 737 osôb a približne polovica (65 000) k židovskej národnosti. Podľa dostupných údajov holokaust prežilo približne 25-30 tisíc osôb, z toho 10 947, teda viac než tretina preživších zvolila na prelome 40.–50. rokov alija – emigráciu do Palestíny/Israela.

¹¹ Etnologické aspekty komunity krátko po oslobodení spracovali napr. VRZGULOVÁ, Monika. *Návrat domov?* (Biografické naratívy žien, ktoré prežili holokaust). In: SALNER, Peter (ed.) *Židovská komunita po roku 1945*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, 2006, s. 9–30; BUMOVÁ, Ivica. *Židovská komunita po roku 1945: snaha o občiansku a sociálnu rehabilitáciu*. In: VRZGULOVÁ, Monika, RICHTEROVÁ, Daniela (eds.) *Holokaust ako historický a morálny problém v minulosti a súčasnosti*. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu 2008, s. 44–66; BUMOVÁ, Ivica. *Tajná správa o Slovensku. Dokument z prostredia českých štátnobezpečnostných zoziek, Slovenský národopis*, 62, 2014, č. 1, s. 59–70; BUMOVÁ, Ivica. *Obraz židov v dobovej tlači v rokoch 1945 – 1948 (denníky ČAS a PRAVDA)*. In: VRZGULOVÁ, Monika, KUBÁTOVÁ, Hana a kol. *Podoby antisemitizmu v Čechách a na Slovensku v 20. a 21. storočí*. Praha: Karolinum, 2016, s. 97–118.

¹² V tejto časti príspevku sumarizujem a rozširujem poznatky, uverejnené v monografii SALNER, Peter. *Židia na Slovensku medzi tradíciou a asimiláciou*. Bratislava: Zing Print, 2000 a vo viacerých štúdiách, najmä SALNER, Peter. *Židovská rodina*. In: BORSKÝ, Maroš. a kol.: *Každá rodina má svoj príbeh*. Bratislava: Neinvestičný fond židovského kultúrneho dedičstva – Menora, 2017, s. 9–20.

¹³ (OH, Žena 1924). Tieto pocity poznali aj ženy druhej generácie. Jedna z nich odôvodnila, že sa vydala za žida, „pretože som si nevedela predstaviť, že by som sa vydala za nežiда. Pretože som mala tak hlboko zakorenený ten strach pred antisemitizmom. Nikdy som nechodila so židovskými chlapcami, ale len s kresťanmi, ale vydať som sa chcela za žida“ (SOS, Žena 1942).

¹⁴ Na Slovensku sa touto problematikou zaoberala najmä BUMOVÁ, Ivica. *Židovská komunita po roku 1945*, s. 44–66; v Čechách napr. ČAPKOVÁ, Kateřina – RECHTER, David (ed.). *Židé*,

presvedčenie, že nežidovskí partneri nedokážu pochopiť psychické a zdravotné následky prežitého stresu a utrpenia v koncentračných táboroch, ale aj v rôznych úkrytoch: „*Viete čo, pán Salner, ja teraz, keď toto rozprávam, tak sama nechcem, samej sa mi to zdá, že to neni možné, proste nechce sa mi to veriť a prečo by mi to verili druhí. Lebo to skutočne, čím som prešla, čo viacerí prešli tým, to sú tak neskutočné veci, také náhody alebo šťastie, alebo aj slušnosť ľudí, samozrejme. Že sa mi to skutočne, nechce sa mi to veriť, že som, že som dokázala tomu esesákovi povedať, proste, okamžite, že mám tie doklady vo vlaku, bez toho, že by som rozmýšľala, neviem, skutočne sa mi to nechce veriť, no ale tak to bolo, však som tu, však som tu.*“¹⁵

Význam endogamie spoločnej skúsenosti potvrdil fakt, že v zmiešaných manželstvách preživší uprednostňovali partnerov či partnerky s podobnými skúsenosťami (najmä záchrancov):¹⁶ „*Neviem, ako by bola moja nebohá mamička reagovala na to, že ja si idem brat' evanjeličku, ale ja to mám naprosto zdôvodnené. V najhorších časoch stála na mojej strane, bola pri mne, pomáhala mi, a určite i ona prispela tým, že stála pri mojom boku, že som ostal nažive.*“¹⁷

Na prvý pohľad sa židovská rodina nelíšila od majoritného okolia, podrobnejšia analýza však ukazuje určité odlišnosti. Často vznikali vekom, sociálnym pôvodom alebo vzdelaním „nerovné“ manželstvá. Z hľadiska druhej generácie sa ako najväčší rozdiel javí absencia starých rodičov¹⁸ a s tým spojené prerušenie rodinnej kontinuity.

V medzigeneračnej komunikácii sa preživší rozhodovali medzi dvomi stratégiami: hovoriť alebo mlčať?¹⁹ Prvá z nich odrážala potrebu ventilovať prežité traumy, kým mlčanie vyplývalo z úsilia netrápiť seba ani deti bolestivými spomienkami. Pre úspech tejto stratégie nestačilo len mlčať o holokauste, ale museli tajiť všetko, čo ich spájalo so židovským prostredím vrátane spomienok na vlastné detstvo či príbuzných.²⁰ Používanie tejto stratégie uľahčovala spomenutá

nebo Němci? Německy mluvící Židé v poválečném Československu, Polsku a Německu. Praha: NLN, 2019; ČAPKOVÁ, Kateřina: Dilemmas of Minority Politics. Jewish Migrants in Post-War Czechoslovakia and Poland. In: GERSTENFELD, Manfred and OUZAN, Françoise S. (eds): *Displacement, Jewish Migration and Rebirth of Communities“ (1945–1967).* Leiden and Boston: Brill, 2014, pp. 63–75.

¹⁵ OH, Žena 1926.

¹⁶ Prvý raz som na tento fenomén upozornil v monografii SALNER, Peter. *Židia na Slovensku*, s. 43.

¹⁷ OH, Muž 1919.

¹⁸ Podrobnejšie k tejto problematike SALNER, Peter. *Židovská rodina...*

¹⁹ Touto problematikou sa zaoberá štúdia SALNER, Peter. *Mlčať? Hovoriť? Formy medzigeneračného odovzdávania skúseností o holokauste v židovských rodinách.* In: VRZGULOVÁ, Monika – VOEANSKÁ, Ľubica – SALNER, Peter. *Rozprávanie a mlčanie. Medzigeneračná komunikácia v rodine.* Bratislava: Veda, 2017, s. 86–109.

²⁰ Treba podotknúť, že stratégiu spomínania či programového zabúdania a mlčania ovplyvňoval aj

absencia starých rodičov, ktorí za normálnych okolností zabezpečujú kontinuitu so židovskými tradíciami komunity a minulosťou rodiny: „*My sme nič nerobili. Žiadne sviatky sme nedodržiavali. Otec bol prísny ateista. A keď bývala s nami babička, tak babička sa snažila nás ovplyvniť tým, že nás chcela učiť nejaké modlitbičky a chodila do kostola.*“²¹

Časť druhej generácie vyrástla bez poznania vlastných koreňov a rodinných tradícií.²² Konkrétne podrobnosti sa mnohí dozvedeli neskôr, často za bolestivých okolností. Niektoré deti holokaustu hľadali „cestu späť“ ku komunite, kým iní aj po roku 1989 pokračovali na verejnosti v „živote s maskou“. Na základe uvedených (a ďalších) skutočností možno nemalú časť detí holokaustu označiť ako „stratenú generáciu“ židovskej komunity.

Spomeniem ešte snahu stať sa „anonymnou“ súčasťou majority. Nasledujúci citát je príkladom asimilačnej stratégie, ale zároveň nepriamo potvrdzuje prítomnosť latentného antisemitizmu: „*Oženil som sa ako dvadsaťštyriročný čerstvý inžinier. Vzal som si za ženu katolíčku, mám dve dcéry od narodenia pokrstené ako katolíčky. Toto som urobil schválne. Pretože sa cítim byť Slovákom, mojím materinským jazykom je slovenčina, mám rád moju rodnú zem, a len tu chcem žiť, ale ako rovnocenný občan v právnom štáte. Ale vzal som si ponaučenie z histórie, že ľudia sú nepoučiteľní a nechcel by som, aby niektorí z mojich potomkov musel raz prežiť to, čo ja.*“²³

Druhá generácia a dva nedemokratické systémy

Už z definície vyplýva, že deti holokaustu síce vyrástli v komunistickom režime, no napriek tomu na nich vplývali tiene holokaustu. V nepublikovanej eseji

existujúci dobový historický naratív prítomný vo verejnom diskurze (ASSMANN, Aleida. *Shadows of Trauma*. New York: Fordham University Press, 2016, pp. 22–23), v umeleckom spracovaní, resp. v štátnych politikách spomínania SALNER, Peter (ed.). *Holokaust okolo nás*. Bratislava: Marenčin PT, 2020); FRANKL, Michal. “The Sheep of Lidice: The Holocaust and the Construction of Czech National History,” in *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Post-communist Europe*. In: HIMKA, John-Paul and MICHLIC, Joanna Beata (eds.) Lincoln – London: University of Nebraska Press, 2013, pp. 166–194).

²¹ SOS, Žena 1942.

²² Tento stav bol známy aj v susedných štátoch strednej Európy, ktoré mali skúsenosť s nacistickou okupáciou. V Čechách napr. SOUKUPOVÁ, Blanka. *Židé v českých zemích po šoa. Identita poraněné paměti*. Bratislava: Marenčin PT, 2016; SOUKUPOVÁ, Blanka. *Diskriminace židovské komunity v českých zemích. Od osvobození Československa (1945) k pražskému jaru (1968)*. In: VRZGULOVÁ, Monika – KUBÁTOVÁ, Hana (eds.) *Podoby antisemitizmu v Čechách a na Slovensku v 20. a 21. storočí*. Praha: Karolinum, 2016, s. 119–138; v Maďarsku napr. VAJDA, Júlia – KOVACS, Éva. *Príbehy o židovskej identite*. Bratislava: DSH: 2013; v Poľsku CICHÓPEK-GAJRAJ, Anna. *Beyond Violence: Jewish Survivors in Poland and Slovakia in 1944–1948*. Cambridge University Press, 2014.

²³ OH, Muž 1930.

to vyjadrila Táňa Langerová: „*Mala som a mám posadnutosť holokaustom. Narodila som sa tak krátko po vojne, že som vždy bola konfrontovaná faktom, že patríam k vyvoleným ľuďom – v tom zmysle, že som sa narodila dosť neskoro, aby som bola ušetrená plynových komôr.*“²⁴

Po roku 1945 preživší neskrývali vďaka k Sovietskemu zväzu, lebo na oslobodení Československa i väčšiny koncentračných táborov sa výrazne podieľala Červená armáda. Tieto pocity ešte stupňovala nádej, že v praxi sa naplní ideológia, ktorá obyvateľom (teda aj židom) sľubovala rovnoprávnosť: „*Ja som Sovietov považoval za osloboditeľov a videl som v nich riešenie. Ilúzie, vlastne strata ilúzií, prišla až neskôr, ale v tom čase tie ilúzie tu boli, to sa nedá poprieť.*“²⁵

Vytriezvenie prišlo najneskôr počas procesu „s vedením protištátneho sprisahaneckého centra na čele s Rudolfom Slánskym“ 20.–27. novembra 1952.²⁶ Preživší netajili frustráciu z toho, že súd „osoby židovského pôvodu“ označil za nepriateľov: „*A keď môžem porovnať, o to horšie to bolo po vojne, keď zrazu moji vlastní, aspoň som si myslel, moji vlastní súdruhovia, tí, s ktorými spolu som ja bojoval za socializmus, zrazu pre tých som sa stal nespoľahlivým. A tí ma prenasledovali preto, že som bol inej mienky, a preto, že som bol žid, lebo židia sa stali zrazu v tej internacionalistickej strane nespoľahliví.*“²⁷

Následky holokaustu, sklamanie a nové hrozby vyvolali sebaobrannú stratégiu „života s maskou“.²⁸ K jej znakom patrilo úsilie skryť židovský pôvod pred úradmi, okolím a neraz aj pred vlastnými deťmi. Vo vzťahu k režimu a holokaustu sa vyvinuli určité podobné mechanizmy. Prvý z nich fungoval v rodinách postihnutých perzekúciami komunistického režimu (zatknutie niektorého z rodičov, existenčné postihy, nútené vysťahovanie v rámci Akcie B atď.). Takéto prípady sú v rámci rozhovorov ojedinelé, častejšie sa objavujú v literatúre alebo v mailovej komunikácii. Keď manžela Žo Langerovej odsúdili na 22 rokov väzenia, prišla o zamestnanie, nútené sa presťahovala do pivničného bytu a napokon musela spolu s dcérami presídliť z Bratislavy do dedinky na periférii Slovenska.²⁹

²⁴ LANGEROVÁ, Táňa. *Byť Židom – veľmi dôležitá súčasť mojej identity*. Rkp. 1998.

²⁵ OH, Muž 1924.

²⁶ 11 zo 14 obvinených prokurátor opakovane označoval ako „osoby židovského pôvodu“ a táto formulácia nechýba ani v oficiálnom rozsudku. 11 obžalovaných (z toho 10 židov) popravili. Osobné spomienky na zatknutie, väznenie, proces, ale aj neskoršie úsilie o spoločenskú a politickú rehabilitáciu uverejnil jeden z troch obžalovaných, ktorý dostal „len“ doživotný trest (LÖBL, Eugen. *Svedectvo o procese s vedením protištátneho sprisahaneckého centra na čele s Rudolfom Slánskym*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry, 1968).

²⁷ OH, Muž 1923.

²⁸ Tento fenomén som sa prvý raz pokúsil spracovať v esejí SALNER, Peter. *Život s maskou. Kulturný život*, 1993, č. 10, s. 6. S odstupom času a pribúdaním poznatkov však dnes niektoré vtedy zaznamenané fakty interpretujem odlišne.

²⁹ LANGEROVÁ, Žo. *Vtedy v Bratislave. Môj život s Oskarom L.* Bratislava: Marenčin PT, SNM

Jej mladšia dcéra spomínala, že po návšteve vo väzení otca potrestali zákazom stretnutí s rodinou za to, že sa dotkol jej malička.³⁰ Nebol to ojedinelý prípad: „*Pamätám pomerne intenzívne, hoci nie v nejakých detailoch, že môjho otca, ktorý v časoch, po štyridsiatom ôsmom bol riaditeľom štátneho podniku Drevoindustria, tak keď som mal asi tri roky alebo štyri, tak môjho otca zavrela štátna bezpečnosť. Viem, že mama veľmi plakala a otec bol zrazu preč. Ja som tomu nerozumel. A oni ho asi po dvoch mesiacoch pustili a to bolo v tých časoch. Treba dodať, že teda môj otec nebohý bol žid, a preto ho zavreli v rámci tých konštrukcií so sionistickými sprisahaneckými centrami.*“³¹

Pokiaľ staršie deti poznali „nebezpečné“ názory rodičov, boli opakovane napomínané, že ich nesmú uvádzať na verejnosti. Pred menšími dospelí komunikovali v intenciách komunistickej ideológie. Citlivé otázky, medzi ktoré patrili aj židovské témy, riešili v ich neprítomnosti, alebo hovorili cudzím jazykom (nemecky či maďarsky):³² „*Tak čo sa mňa týka, za socializmu to bol v podstate kludný život, lebo som si ako decko neuvedomoval, že o čo tu ide. O žiadnu ideológiu som sa nezaujímal. V podstate tak každý bol pionier, každý bol zväzák, tak aj ja som bol.*“³³

Dobovú realitu vystihuje nasledujúci výrok: „*Samozrejme, že s tou ideológiou som nesúhlasil, ale sme zavreli ústa, sklopili uši, a sme... Ani som si nevedel predstaviť, že to niekedy skončí, že ešte budeme žiť v nejakom inom režime.*“³⁴

Holokaust

Podľa Jana Rychlíka „*lidé si pamatujú z minulosti zpravidla to lepší, na to horší majú tendenciu zapomínať.*“³⁵ V prípade holokaustu prežívši vo vzťahu k tejto časti

Múzeum židovskej kultúry, 2007.

³⁰ Mail z roku 2008 (Súkromný archív autora).

³¹ SOS, Muž 1947E.

³² Nasledujúci citát ilustruje, že existovala hranica, ktorú dospelí nedokázali prekročiť: „*Ako, čo ja viem, osemmročný sopliak som priniesol domov zo školy alebo z družiny nejaký antisemitský vtíp a dosť ma prekvapilo, že môj otec mi vypálil zaucho. Ja som si myslel, že to je strašne smiešne a vtedy mi vysvetlil, že syn môj, že keď to tak zoberieme, aj ty si žid, lebo aj ja som žid*“ (SOS, Muž 1946). V inom prípade neutajovali pôvod, ale fakt, že otec bol veriaci: „*Pochádzam dá sa povedať zo sekulárnej rodiny, i keď môj otec bol veriaci a až v dospelosti som sa dozvedel, že chodil do minjanu v Spišskej Novej Vsi. Ale v zásade nemal som možnosť presvedčiť sa o jeho náboženských aktivitách predtým. A vyrastal som teda v sekulárnej rodine. A to som sa ja dozvedel, že som žid, tak to mi prezradila ulica. Prestažovali sme sa do Spišskej Novej Vsi, ja som chodil do školy, a vtedy mi začali nadávať do židov. To bol taký, taký prvý kontakt s tým, že prečo a začo*“ (SOS, Muž 1948).

³³ SOS, Muž 1947C.

³⁴ SOS, Muž 1947B.

³⁵ RYCHLÍK, Jan. *Československo v období socializmu 1945–1989*. Praha: Vyšehrad, 2020, s. 376.

minulosti prejavovali neraz určitú schizofréniu: hoci túžili vymazať z pamäti zlé spomienky, nedokázali zabudnúť a zároveň si priali, aby verejnosť poznala a nezabúdala na to, čo sa v rokoch 1939–1945 stalo. S deťmi niektorí o svojich zážitkoch hovorili, iní dávali prednosť mlčaniu. Aj v takýchto rodinách sa však potomkovia skôr či neskôr s témou holokaustu stretli cez zdravotné následky, psychické traumy, vytetované číslo rodičov či inú formu neverbálnej komunikácie,³⁶ prípadne vďaka informáciám z nežidovského okolia. Ku každému z uvedených prístupov možno uviesť viac konkrétnych príkladov, obmedzim sa však len na niektoré: „*Ja som bol prevrapený, keď som počul, že v niektorých rodinách sa o tom vôbec nerozprávalo, lebo hlavne mama... mama veľa rozprávala o tom. Rozprávala ona o tom, asi sa potrebovala z toho vyhovoriť... Rozprávala, rozprávala nejaké dlhé monológy, alebo sem tam hodila nejakú príhodu.*“³⁷

Následky prežitého utrpenia trápili nielen bývalých väzňov koncentračných táborov, ale aj ľudí, ktorým sa vďaka ukrývaniu zdanlivo „nič nestalo“. S odstupom času si nie vždy uvedomujeme, že následky hladu, zimy, dlhodobého strachu a stresu postihli každého, kto spadol do režimovej definície žida:³⁸ „*Zdravotný stav mojej mamičky nebol utešený. Síce sa jej vrátil zrak po nejakom čase tým, že odišiel ten stres, strach. Lebo strach je to najhoršie, čo človek môže zažiť. Strach o seba, o deti. Tak mamičke sa časom vrátil zrak a sa dostala do stavu primeraného, že mohla jestvovať, fungovať, ale musím povedať, že ona celý život bola ťažko depresívna. A to vyvolalo v nás, v deťoch, hlavne vo mne a oteckovi, zvláštnu reakciu, ktoré pozná asi každé židovské dieťa, že sa začne starať o rodiča.*“³⁹

Preživší často pociťovali chorobný strach z hladu. Dojedali všetko, čo mali na tanieri a vyžadovali to aj od rodinných príslušníkov, permanentne kontrolovali zásoby v špajzy či chladničke: „*Nič nemohlo vyjsť nazmar! To by bolo počúvanie! 'Keby som v lágri mala čo jesť...' Pri každej príležitosti narážala na koncentračný tábor, ktorý, ako sama hovorievala, prežila zázrakom. Odvtedy*

³⁶ K tejto problematike pozri SALNER, Peter. Niektoré prejavy neverbálnej komunikácie vo svedectvách tých, ktorí prežili holokaust. In: VRZGULOVÁ, Monika – SALNER, Peter (eds.) *Reflexie holokaustu*. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, Ústav etnológie SAV, 2010, s. 94–112. Niektoré aspekty rozprávania a mlčania o holokauste som analyzoval v práci SALNER, Peter. Mlčať? Hovoriť? V tejto monografii sa objavujú aj zaujímavé informácie z nežidovského prostredia (VRZGULOVÁ, Monika. Hovory medzi sebou a o sebe. In: VRZGULOVÁ, Monika – VOLANSKÁ, Eubica – SALNER, Peter. *Rozprávanie a mlčanie. Medzigeneračná komunikácia v rodine*. Bratislava: Veda, 2017, s. 46–85).

³⁷ SOS, Muž 1947B.

³⁸ Podrobnejšie som sa tomuto fenoménu venoval v štúdiu SALNER, Peter. Visible as a man, yet invisible as a Jew. *Human Affairs*, 29, 2019, č. 1, s. 95–107.

³⁹ SOS, Žena 1948. Rodičia informátorky prežili v roku 1944 niekoľko mesiacov v studenom a tmavom úkryte s nedostatkom potravy, obmedzenou možnosťou pohybu a v stálom strachu pred prezradením.

*trpela neodbytnou predstavou, strachom, že opäť bude hladovať. Jedlom bola posadnutá. Už z poloprázdnej chladničky bola nervózna, nakupovala, nosila, varila. Syndróm ako dedičstvo minulosti.*⁴⁰

Matka, o ktorej tu bola reč, v rámci projektu Oral history: Osudy tých, ktorí prežili holokaust v rôznych súvislostiach opisovala, ako v Auschwitzi so spoluväzenkyňami neustále hovorili o jedle: „Každý deň sme o tom rozprávali. Každý deň, len vidieť jeden chlieb pred sebou celý. Len chlieb. Lebo to sme dostávali takú polievku, že to nakosili z trávy, so všetkým tým pieskom uvarili a tak dávali, že to sa niekedy nedalo jesť. Hoci sme tak hladní boli, že by sme zjedli, ja neviem čo, ale to škrkalo pod zubami, takže bolo to strašné. Sme potom pozdejšie, keď sa bližila fronta ani nám nedali, tak sme trávu išli trhať spod plota.“⁴¹

K neverbálnej komunikácii patrili poruchy spánku, spojené niekedy s nočnými morami: „Od smrti mojej mamičky ubehli dva roky. Nikdy mi nevyprávala o svojej minulosti a ja som sa jej nikdy na to nepýtal. Stačilo mi, že od malička každú noc som počúval jej kričanie a plač zo spánku. Ako malý chlapec som sa jej raz pýtal, čo sa jej sníva. Odpovedala, že sa jej snívajú zážitky z Osvienčimu. Nerozumel som tomu, no odvtedy som vedel, že to bolo hrozné. Už som sa jej na to nikdy viac v živote nepýtal.“⁴²

Opakovane sa ukazuje, že preživší dokážu ľahšie sprostredkovať holokaust tretej generácii než svojim deťom. Zdá sa, že zábrany sú v takomto prípade slabšie a záujem poslucháčov väčší: „No, prv som nevedel, či moje deti a vnukov to bude zaujímať. Ale vnuci, to bolo zaujímavé. To bolo tak. Začal som rozprávať a hovorím, počúvajte chlapci, zaujíma vás to? Dedo, len rozprávaj, je to strašne zaujímavé. No tak som im to celé vyrozprával. Oni chceli, aby som im to dokončil. Ja som myslel, že ich budem tým otravovať alebo nudiť. A to som chcel, aby vedeli, aby raz nepišli zo školy alebo odkiaľ domov a nezačali nadávať na židov. Lebo toto nadávanie na židov je niekedy tak, že ani nevedia, čo sú tí židia.“⁴³

Rok 1968: Najskôr január...

Napriek tieňom holokaustu a represáliám komunistického režimu podstatná časť druhej generácie prežila (aj vďaka úsiliu rodičov) viac-menej „normálne“ školské roky. Dôležitým medzníkom sa stal rok 1968. Z hľadiska tohto príspevku možno ako najdôležitejšie faktory zmeny názorov označiť zrušenie cenzúry, ktoré otvorilo dovtedy tabuizované a nedostupné židovské témy

⁴⁰ CODDINGTON, Andrea. *Židovka*. Bratislava: Ikar, 2010, s. 22.

⁴¹ OH, Žena 1925/019.

⁴² Stretnutie, mail z roku 2009 (Súkromný archív autora).

⁴³ OH, Muž 1930.

a uľahčilo cestovanie do „nepriateľského“ zahraničia.⁴⁴ Mladým ľuďom to umožnilo konfrontáciu komunistickej ideológie s realitou západného sveta. Pozitívny vývoj skončil v auguste 1968, teda v dobe dospievania a počiatkov dospelosti príslušníkov skúmanej skupiny.

...potom august 1968

Vpád armád piatich štátov Varšavskej zmluvy 21. augusta 1968 vyvolal v uliciach slovenských miest dramatické, tragické, ale aj zdanlivo banálne situácie. Vtedy 15-ročné dievča s odstupom času spomínalo na túto dobu nasledovne: *„Mňa rodičia, ktorí naďalej chodili do zamestnania, doma zamkli a zakázali mi aj okná otvoriť, lebo tie boli do Jesenského ulice a tam stáli tanky až po vydavateľstvo Pravda. Zabudli ale schovať rezervné kľúče, a tak som predsa chodila von a vrátila sa vždy pred príchodom rodičov. Ocko ale niečo šípil a keďže nerobil ďaleko, prišiel ma jedného dňa skontrolovať a ja som nebola doma. Na ten výprask nikdy nezabudnem. Aj keď sa rodičia usilovali navonok o pokoj, cítila som ich neklud a videla uplakané oči. Jeden člen rodiny chýbal. Minočka odišla ako mladé dievča a prišla prvýkrát na návštevu ako mama dvoch detí. Dlhých jedenásť rokov sme sa nevideli, čas, ktorý sa nedá dobehnúť. Keď sa s Tomim brali, musela som ostať v Československu ako záruka, že sa rodičia vrátia zo svadby v Nemecku. Mamička ušila Minke svadobný kostým a skúšala ho na mne, tak som bola aspoň takto na diaľku prítomná. Pre nikoho nebola situácia ľahká. Ani pre tých vonku, v demokracii, pri zakladaní si novej existencie, ani pre nás, za železnou oponou.“*⁴⁵

Emigrácia

Predchádzajúci citát tvorí plynulý prechod k problematike (v prvom rade židovskej) emigrácie. Úvahy na túto tému prebiehali v komunite už pred okupáciou. Druhú generáciu na takúto situáciu cieľavedome pripravovalo rodinné zázemie, jazyková výbava, ale tiež vedomie, že majú podporu príbuzných a/alebo pomoc židovských organizácií v zahraničí. *„Postoj k emigrácii bol v komunistickom období ďalším jemným, avšak neopomenutelným národnostným znakom židovstva. Diskuse vo fokusovaných skupinách ukazujú, že diskuse o tom, zda odejít, byly v židovských rodinách normou.“*⁴⁶

Emigrácia sa dotkla celej spoločnosti, židovskú komunitu ale postihla najcitelnejšie. Podľa údajov JOINT-u⁴⁷ v rokoch 1968–1971 odišlo zo Slovenska

⁴⁴ Podrobnejšie RYCHLÍK, Jan. Československo v období socializmu.

⁴⁵ Mail v rámci skupiny Stretnutie je z roku 2009 (Súkromný archív autora).

⁴⁶ HEITLINGEROVÁ, Alena. Ve stínu holocaustu a komunismu, s. 138–139.

⁴⁷ JOINT-u (American Jewish Joint Distribution Committee) je americká organizácia, ktorá huma-

4500 židov. Predstavuje to malý zlomok celkového počtu emigrantov,⁴⁸ ale viac než 50 % vtedajšieho stavu slovenskej židovskej komunity: „Vieš, takže šesťdesiaty ôsmy rok bol jedine o tom... Odísť? Neodísť? Určite, možno by som išiel niekde do práce, možno by som zanechal štúdium, mama by tiež pracovala, lebo peniaze treba... Tak som sa nepodujal na túto ťažkú cestu. Proste, možno zbabelosť, možno predvídavosť, možno obozretnosť, neviem. Ťažko povedať už teraz, ťažko.“⁴⁹

„Nejak som sa s tým nestotožnil, že odísť. Proste, to je veľký zásah do života, to je veľká zmena a výsledok je tam neistý. Uchytíš sa, neuchytíš sa.“⁵⁰

Vzhľadom na zvolené vekové rozpätie skúmanej skupiny mohli si len niektorí z jej členov vybrať sami riešenie, pretože pred dosiahnutím plnoletosti museli rešpektovať rozhodnutie rodičov. Z dostupných údajov možno odvodiť tri základné alternatívy. Prvou bol odchod celej rodiny. Toto riešenie volili najmä v prípadoch, že rodičia boli v produktívnom veku (35-50 rokov) alebo sa báli návratu nedávnych represálií. V iných prípadoch starší ostali v Československu, perspektívu svojich detí však videli v zahraničí: „Naši rodičia zažili holokaust, zažili perzekvovanie antisemitským komunistickým režimom. Preto si povedali, že tú chybu z roku 1949, keď bolo ešte možné odísť a neodíšli, nezopakujú. Tak rozhodli pre nás, poslušné deti, aby sme sa do toho komunistického, raja 'nevrátili. A, chvála B-hu, dobre spravili.“⁵¹

Vtedy 16-ročná Eva Schwebel vo svojej spomienkovej knihe uvádza, že matka jej striktno zakázala vrátiť sa z Francúzska do rodných Košíc.⁵² Existoval však aj opačný model: „V '68 to bola dilema vrátiť sa alebo sa nevrátiť. Dilema medzi slobodou alebo rodinou, presnejšie rodičmi. Či ich nechať samotných a vzoprieť sa ich prosbe: ‚VRÁŤ SA‘. Mnohí mali šťastie, že im rodičia povedali ostať a tí ostali. My, niektorí, sme sa ako vzorné deti svojich rodičov vrátili.“⁵³

Potreba postarať sa o starnúcich rodičov predstavovala častý, nie však jediný dôvod pre rozhodnutie ostať. Iným motívom bol záujem ukončiť štúdium, nechota rozlúčiť sa s priateľmi, zničiť sľubné vzťahy s opačným pohlavím alebo viac rás spomenutý strach „z neznáma“ za hranicami. Brzdou bola aj nádej, že sovietske vojská sú skutočne „na dočasnom pobyte“ a po ich odchode liberalizácia spoločenských pomerov bude pokračovať.

nitárne podporuje židovské komunity v diaspóre.

⁴⁸ JELÍNEK, Ješajahu Andrej. *Dávidova hviezda pod Tatrami. Židia na Slovensku v 20. storočí*. Praha: Vydavateľstvo Jána Mlynárika, 2009, s. 421.

⁴⁹ SOS, Muž 1947C.

⁵⁰ SOS, Muž 1947B.

⁵¹ Stretnutie, Muž 1942B, mail z roku 2008 (Súkromný archív autora).

⁵² SCHWEBEL, Eva. *Nevráť sa. Fragmenty zo života*. Bratislava: Marenčin PT, 2019.

⁵³ Stretnutie, Muž 1948. Mail z roku 2008 (Súkromný archív autora).

Normalizácia

Normalizáciu možno časovo vymedziť rokmi 1970–1989. Politický rámec tohto obdobia sformoval dokument *Poučenie z krízového vývoja v strane a spoločnosti po XIII. zjazde KSČ*, schválený v dňoch 11. a 12. decembra 1970 na zasadaní Ústredného výboru KSČ. Text zhrnul „trvalé a nemenné hodnoty“, ktorých odmietnutie predstavuje protisocialistický a kontrarevolučný čin. Milan Šimečka túto dobu charakterizoval titulom (a hlavne textom) svojej knihy *Obnovenie poriadku*.⁵⁴

Práve v tomto období druhá generácia končila stredoškolské alebo vysokoškolské štúdiá, hľadala zamestnanie, zakladala rodinu. Zároveň sa vyrovnávala s okupáciou a emigráciou svojich príbuzných či priateľov, ale aj s nedôverou a sankciami režimu⁵⁵ a úvahami, či rozhodnutie ostať bolo správne. Myslím, že roky 1968–1970 sú najdôležitejším životným úsekem tejto generácie.

Zmena politickej atmosféry vyvolala rôzne reakcie zo strany detí holokaustu. Mohli manifestačne odmietnuť politiku KSČ, vrátiť sa k životu s maskou, prípadne pragmaticky vstúpiť do KSČ, čo mnohí z ich rovesníkov odsudzovali ako zradu ideálov: „*V roce 1968 socialismus v Československu nebyl ohrožen, jak tvrdilo sovětské komunistické vedení, protože naprostá většina lidí věřila v možnost jeho reformy; v osmdesátých letech naproti tomu myšlenka socialismu především mladým lidem většinou už nic neříkala, stala se z ní prázdná forma bez reálného obsahu. Nejen řadoví občané, ale i noví členové strany myšlenka socialismu, tak jak jim byla předkládána, už dávno přestali věřit, byť to nutně neznamenalo, že nevěřili v myšlenku sociálně spravedlivé společnosti. Noví straníci byli sice poslušni, avšak když se režim dostal koncem osmdesátých let do krize, nebyli ochotni se za něj angažovat a většina z nich své stranické legitimace rychle zahodila.*“⁵⁶

Postoje voči režimu som zisťoval s odstupom času. S dávkou modelového zjednodušenia ich možno rozdeliť do dvoch skupín. Prvú tvoria všeobecné výhrady, ktoré sa vzťahovali na spoločnosť ako celok, hoci voči židovskej komunite ich vládnuca moc neraz aplikovala dôslednejšie. Sem patria obmedzené možnosti

⁵⁴ ŠIMEČKA, Milan. *Obnovení pořádku*. Brno: Atlantis 1990. Text, napísaný v roku 1983 sa pôvodne širil samizdatom.

⁵⁵ K tejto problematike podrobnejšie napríklad BUMOVÁ, Ivica. ŠtB a židovská mládež (na príklade Západoslonského kraja v rokoch 1969–1980). In: SALNER, Peter (ed.) *Židia na Slovensku po roku 1945*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, 2006, s. 67–100; HLAVINKA, Ján. Židovská komunita pod kontrolou. Štátna bezpečnosť a židovské náboženské obce na východnom Slovensku v prvej dekáde „normalizácie“. *Pamäť národa*, 2005, č. 2, s. 20–32.

⁵⁶ RYCHLÍK, Jan. Československo v období socialismu, s. 268. V tejto súvislosti je dôležitá aj analýza I. Možného (MOŽNÝ, Ivo. *Proč tak snadno... Některé rodinné důvody sametové revoluce*. Třetí vydání. Praha: Slon, 2009).

cestovania, perzekúcie pre „nevhodné názory“ či emigráciu príbuzných, prekážky pri prijímaní na štúdium alebo do zamestnania, cenzúra atď. Do druhej skupiny zaradujem konkrétne opatrenia proti židovskej komunite, ktoré boli najmä (no nielen) v náboženskej sfére:

„Po vysokej škole som sa oženil, bohužiaľ, v tomto období sa nedalo verejne robiť ako židovská svadba, tak sme to robili nejak tajne, len v rámci rodiny.“⁵⁷

V inom prípade manželia nezávisle na sebe opísali, ako pripravovali utajovaný židovský sobáš v Maďarsku a o niečo neskôr komplikácie s obriezku ich prvorođeného syna.⁵⁸

Terčom kritiky bola aj atmosféra v spoločnosti: *„Ako szmáčka⁵⁹ som to prežívala s entuziazmom, ale keď v rozhlase bola reč o tom, že vstúpiť do komunistickej strany, tak ja som si povedala, ja nikdy nevstúpim medzi straníkov, lebo keď som videla tých kolegov, ktorí boli straníci, akí to boli pokrytci, akí to boli neokrôhanci. (...) Postupne sa mi odkrývali charaktery. Tak hovorím, strana, to je pokrytectvo.“⁶⁰*

Negatívne hodnotila život v období normalizácie aj iná žena: *„Na režime mi vadilo skoro všetko. Vadilo mi, že som nemohla hovoriť, že som musela svojím spôsobom viesť taký dvojité život. Nechcem hovoriť, že schizofrenický, lebo schizofrénia je o niečom inom, ale bolo to, že sú určité témy, o ktorých som sa aj s mojimi veľmi blízkymi priateľmi nežidmi nerozprávala.“⁶¹*

Príslušníci skúmanej skupiny sa stretli vo svojom okolí aj s prejavmi latentného antisemitizmu: *„Ja som sa počas toho obdobia socializmu nestretol nejak zo strany štátnej moci, že by som mal nejaký problém kvôli tomu, že som žid. Akurát to, že vždycky, keď začali byť nadávať na židov, alebo o niekom, že je žid, tak ma to dosť, no nie že zarazilo, ale nebolo to pre mňa príjemné také. A teraz čo som rozmýšľal, čo povedať, nepovedať, vynadať im, nevynadať, takže to je také.“⁶²*

Napriek prevahe kritických vyjadrení deti holokaustu našli v období socializmu aj pozitívne prvky. Vyzdvihovali hlavne sociálne istoty, možnosti štúdia,

⁵⁷ SOS, Muž 1947B.

⁵⁸ Podľa svedectiev na Slovensku v tom čase nepôsobil ani jeden rabin, preto sa musel sobáš uskutočniť v Maďarsku. Podarilo sa ho zrealizovať tak, že úrady sa o svadbe nedozvedeli. V čase obriezky o dva roky neskôr bola pre slintačku dobytka vyhlásená karanténa, preto nemohol prísť pozvaný mohel z Maďarska. Nahradil ho ultraortodoxný žid z Viedne, čo vyvolalo vyšetrovanie zo strany ŠtB (SOS, Muž 1947C; Žena 1948A).

⁵⁹ SZM – Socialistický zväz mládeže.

⁶⁰ SOS, Žena 1942.

⁶¹ SOS, Žena 1951.

⁶² SOS, Muž 1947A.

riešenie bytovej otázky: „*Pozitívne bolo jedine to, že po skončení školy sme mali zabezpečené, že sme mohli pracovať. Sme mali prácu bez problémov a mohli sme si založiť rodinu bez nejakých väčších problémov.*“⁶³

Na záver tejto časti uvediem, ako zhrnul situáciu v období normalizácie jeden z respondentov: „*Nebola to hrôza, ale bol to istý spôsob hnilobného procesu, že takto tá spoločnosť nemohla fungovať ďalej, lebo bola spoločnosť nefunkčná. Ale nebola to hrôza. V osemdesiatych rokoch naozaj už neboli politickí väzni, ľudia, ľudí nevyhadzovali veľmi z práce, naozaj nezavierali ľudí kvôli názorom, ale tá spoločnosť naozaj nefungovala.*“⁶⁴

Záver

V tomto príspevku som sa pokúsil na základe etnologických kvalitatívnych výskumov odpovedať na otázku, ako sa kľúčové udalosti rokov 1945–1989 (následky holokaustu, politické procesy, rok 1968, normalizácia) premietli do života detí holokaustu.

Hoci sa výskum zamerlal na ľudí, ktorí sa narodili po oslobodení, získané poznatky potvrdili, že následky holokaustu pociťovali nielen preživší, ale aj ich potomkovia. Prejavilo sa to aj v prípadoch, keď rodičia z rôznych dôvodov o svojich zážitkoch a osudoch rodinných príslušníkov nerozprávali. Označenie druhej generácie ako „deti holokaustu“ má preto plné opodstatnenie.

Idealistické predstavy o lepšej budúcnosti židov v komunistickej spoločnosti ukončil najneskôr proces so „sprisahaným centrom“ v novembri 1952. Väčšina židovských rodín zvolila stratégiu „života s maskou“. Na verejnosti deklarovali lojalitu voči režimu a kritické názory vyjadrovali len v úplnom súkromí. Pred svojím okolím a často aj pred vlastnými (najmä menšími) deťmi prípadné výhrady tajili.

Rok 1968 zásadne ovplyvnil životné osudy detí holokaustu a ich rodičov. Katalyzátorom sa stala najmä okupácia, ktorá vyostrila dilemu či ostať v Československu, alebo zvoliť emigráciu. Pozitívne aj negatívne dôsledky zvoleného riešenia pretrvávajú dodnes. Zložitosť rozhodovania ilustruje, že ku každej z alternatív sa na Slovensku priklonilo približne 50 % členov židovskej komunity.

Počas normalizácie prevzala aj veľká časť druhej generácie stratégiu života s maskou. Pri spätnom hodnotení rokov 1970–1989 u respondentov prevládajú kritické výhrady, spojené najmä s obmedzovaním osobnej a náboženskej slobody. Nechýbajú však ani pozitívne zmienky, najmä o sociálnej politike režimu.

⁶³ SOS, Muž 1947B.

⁶⁴ SOS, Muž 1940.

Sonda zameraná na niektoré aspekty života druhej generácie židovskej komunity na Slovensku v rokoch 1945–1989 ukázala spektrum reakcií a stratégií, vrátane spôsobov spracovávanía traumy z holokaustu. Výsledky sa javia ako vhodné východisko pre ďalšie výskumy tejto problematiky.

Zoznam literatúry

ASSMANN, Aleida. *Shadows of Trauma*. New York: Fordham University Press, 2016. ISBN 978-0823267286.

BUMOVÁ, Ivica. ŠtB a židovská mládež (na príklade Západoslovenského kraja v rokoch 1969–1980). In: SALNER, Peter (ed.) *Židia na Slovensku po roku 1945*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, 2006. ISBN 9788022415101, s. 67–100.

BUMOVÁ, Ivica. Židovská komunita po roku 1945: snaha o občiansku a sociálnu rehabilitáciu. In: VRZGULOVÁ, Monika, RICHTEROVÁ, Daniela (eds.) *Holokaust ako historický a morálny problém v minulosti a súčasnosti*. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, 2008. ISBN 9788096985722, s. 44–66.

BUMOVÁ, Ivica.: Tajná správa o Slovensku. Dokument z prostredia českých štátnobezpečnostných zložiek. *Slovenský národopis*, 2014, 62, č. 1, s. 59–70.

BUMOVÁ, Ivica. Obraz židov v dobovej tlači v rokoch 1945–1948 (denníky ČAS a PRAVDA). In: VRZGULOVÁ, Monika, KUBÁTOVÁ, Hana a kol. *Podoby antisemitizmu v Čechách a na Slovensku v 20. a 21. storočí*. Praha: Karolinum, 2016. ISBN 978-80-246-3461-6, s. 97–118.

CICHOPEK-GAJRAJ, Anna. *Beyond Violence: Jewish Survivors in Poland and Slovakia in 1944–1948*. Cambridge University Press, 2014. ISBN 978-1107036666.

CODDINGTON, Andrea. *Židovka*. Bratislava: Ikar, 2010. ISBN 978-80-551-2349-3.

ČAPKOVÁ, Kateřina: Dilemmas of Minority Politics. Jewish Migrants in Post-War Czechoslovakia and Poland. In: GERSTENFELD, Manfred and OUZAN, Françoise S. (eds): *Displacement, Jewish Migration and Rebirth of Communities“ (1945–1967)*. Leiden and Boston: Brill, 2014, pp. 63–75.

ČAPKOVÁ, Kateřina – RECHTER, David (ed.). *Židé, nebo Němci? Německy mluvící Židé v poválečném Československu, Polsku a Německu*. Praha: Nakladatelství Lidových novin, 2019. ISBN 9788074225765.

EICHLER, Benjamín. *Príspevok k histórii Židov na Slovensku z doby druhej svetovej vojny až po október 1972*. Toronto, nedatovaný rkp.

EPSTEIN, Helen. *Children of the Holocaust: Conversations with Sons and Daughters of Survivors*. Penguin Book, 1988. ISBN 9780140112849.

EPSTEINOVÁ, Helena. *Děti holocaustu*. Praha: Volvox Globator, 1994. ISBN 80-85769-27-1.

EPSTEINOVÁ, Helena. *Nalezená minulost*. Praha: Rybka Publishers, 2000. ISBN 8085924447.

FRANKL, Michal. “The Sheep of Lidice: The Holocaust and the Construction of Czech National History.” In: HIMKA, John-Paul and MICHLIC, Joanna Beata (eds.) *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*. Lincoln – London: University of Nebraska Press, 2013. ISBN 0803246471, 9780803246478, pp. 166–194.

HEITLINGEROVÁ, Alena. *Ve stínu holocaustu a komunismu. Čeští a slovenští Židé po roce 1945*. Praha: G+G, 2007. ISBN 978-80-86103-97-6.

HLAVINKA, Ján. *Židovská komunita pod kontrolou. Štátna bezpečnosť a židovské náboženské obce na východnom Slovensku v prvej dekáde „normalizácie“*. Pamäť národa, 2005, č. 2, s. 20–32.

JABLONKOVÁ, Chana. *Izrael a Židia zo Slovenska*. Acta Judaica Slovaca, 1998, 4, s. 163–185.

JELÍNEK, Ješajahu Andrej. *Dávidova hviezda pod Tatrami. Židia na Slovensku v 20. storočí*. Praha: Vydavateľstvo Jána Mlynárika, 2009. ISBN 978-80-904134-3-6.

LANGEROVÁ, Táňa. *Byť Židom – veľmi dôležitá súčasť mojej identity*. Rkp. 1998.

LANGEROVÁ, Žo. *Vtedy v Bratislave. Môj život s Oskarom L*. Bratislava: Marenčin PT, SNM-Múzeum židovskej kultúry, 2007. ISBN 978-80-8114-579-7.

LÖBL, Eugen. *Svedectvo o procese s vedením protištátneho sprisahaneckého centra na čele s Rudolfom Slánskym*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry, 1968. ISBN 7504768.

MOŽNÝ, Ivo. *Proč tak snadno. Některé rodinné důvody sametové revoluce*. Třetí vydání. Praha: Slon, 2009. ISBN 9788074190131.

POLLIN-GALAY, Hannah. *Ecologies of Witnessing Language, Place, and Holocaust Testimony*. Yale University Press, New Haven and London, 2018, pp. 1–13.

RICE, Monika. *What! Still Alive?!: Jewish Survivors in Poland and Israel Remember Homecoming (Modern Jewish History)*. Syracuse University Press, 2017.

RYCHLÍK, Jan. *Československo v období socialismu 1945–1989*. Praha: Vyšehrad, 2020. ISBN 9788076013346.

- SALNER, Peter. Život s maskou. Kultúrny život, 1993, č. 10, s. 6.
- SALNER, Peter. Prežili holokaust. Bratislava: Veda, 1997. ISBN 80-224-0507-8.
- SALNER, Peter. Židia na Slovensku medzi tradíciou a asimiláciou. Bratislava: Zing Print, 2000. ISBN 8088997070, 9788088997078.
- SALNER, Peter. Budúci rok v Bratislave alebo Stretnutie. Bratislava: Marenčin PT, 2007. ISBN 8089218387.
- SALNER, Peter. Minulý rok v Jeruzaleme. Bratislava: Marenčin PT, 2010. ISBN 9788081140600.
- SALNER, Peter. Niektoré prejavy neverbálnej komunikácie vo svedectvách tých, ktorí prežili holokaust. In: VRZGULOVÁ, Monika, SALNER, Peter (eds.) Reflexie holokaustu. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, Ústav etnológie SAV, 2010. ISBN 978-80-88997-43-6, s. 94–112.
- SALNER, Peter. Židovská rodina. In: BORSKÝ, Maroš a kol. Každá rodina má svoj príbeh. Bratislava: Neinvestičný fond židovského kultúrneho dedičstva – Menora, 2017, s. 9–20.
- SALNER, Peter. Mlčať? Hovoriť? Formy medzigeneračného odovzdávania skúseností o holokauste v židovských rodinách. In: VRZGULOVÁ, Monika, VOĽANSKÁ, Ľubica, SALNER, Peter. Rozprávanie a mlčanie. Medzigeneračná komunikácia v rodine. Bratislava: Veda, 2017. ISBN 978-80-224.1621-4, s. 86–109.
- SALNER, Peter. Visible as a man, yet invisible as a Jew. Human Affairs, 29, 2019, č. 1, s. 95–107.
- SALNER, Peter (ed.). Holokaust okolo nás. Bratislava: Marenčin PT, 2020. ISBN 978-80-569-0744-3.
- SALNER, Peter. Všetko je inak. In: VRZGULOVÁ, Monika (ed.) Dvojrozhovor. O pamäti, etnológii a meste. Bratislava: Marenčin PT, 2020. ISBN 978-80-569-0449-7, s. 25–125.
- SOUKUPOVÁ, Blanka. Diskriminace židovské komunity v českých zemích. Od osvobození Československa (1945) k pražskému jaru (1968). In: VRZGULOVÁ, Monika, KUBÁTOVÁ, Hana (eds.) Podoby antisemitizmu v Čechách a na Slovensku v 20. a 21. storočí. Praha: Karolinum, 2016. ISBN 978-80-246-3461-6, s. 119–138.
- SOUKUPOVÁ, Blanka. Židé v českých zemích po šoa. Identita poraněné paměti. Bratislava: Marenčin PT, 2016. ISBN 978-80-8114-842-2.
- SCHWEBEL, Eva. Nevrať sa. Fragmentsy zo života. Bratislava: Marenčin PT, 2019. ISBN 9788056904312.

ŠIMEČKA, Milan. Obnovení pořádku. Brno: Atlantis, 1990. ISBN 80-7108-002-0.

VAJDA, Júlia – KOVACS, Éva. Příběhy o židovské identite. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, 2013.

VRZGULOVÁ, Monika. Návrat domov? (Biografické naratívy žien, ktoré prežili holokaust.) In: SALNER, Peter (ed.) Židovská komunita po roku 1945. Bratislava: Ústav etnológie SAV, 2006. ISBN 808899733X, s. 9–30.

VRZGULOVÁ, Monika. Hovory medzi sebou a o sebe. In: VRZGULOVÁ, Monika, VOĽANSKÁ, Ľubica, SALNER, Peter. Rozprávanie a mlčanie. Medzigeneračná komunikácia v rodine. Bratislava: Veda, 2017. ISBN 978-80-224.1621-4, s. 46–85.

VRZGULOVÁ, Monika. 25 rokov s metódou oral history na Slovensku. In: VRZGULOVÁ, Monika (ed.) Dvojrozhovor. O pamäti, etnológii a meste... Bratislava: Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV – Marenčin PT, 2020. ISBN 9788056906767, s. 215–223.

Iné zdroje

Rozhovory z projektu Oral history: Osudy tých, ktorí prežili holokaust, realizované v rokoch 1995–1997. V texte sú citácie označené skratkou OH.

Rozhovory z projektu Súčasný obrazy socializmu, realizované v rokoch 2017–2019. V texte označené skratkou SOS.

Mailová komunikácia v rámci skupiny židovských emigrantov v rokoch 2004–2009. Citácie v texte označené ako Stretnutie.

O autorovi

Peter Salner (1951 v Bratislave) pôsobí ako vedecký pracovník v Ústave etnológie a sociálnej antropológie SAV, v. v. i. Spočiatku sa orientoval na výskum sociálnej kultúry obyvateľov Bratislavy v medzivojnovom období. V súčasnosti systematicky mapuje proces transformácie židovskej komunity na Slovensku v 20. a 21. storočí. Uverejnil 18 knižných publikácií a viac než 100 vedeckých štúdií.

Email: petersalner@yahoo.com